

Sinonim leksemalarda poetiklikning namoyon bo'lishi

Diyora Begjigitova Abdimannob qizi

Guliston Davlat universiteti magistranti

diyoraazizova311@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu maqola tilshunoslikda sinonimiya hodisasining o'rganilishi va uning tarixiy rivojlanishi, shuningdek, adabiyot va poetik nutqda sinonimlarning o'rni haqida to'liq tahlil beradi. Maqolada sinonim so'zlarning yunon tilidan kelib chiqishi va tilshunoslikdagi ahamiyati haqida fikrlar bayon etilgan. Sinonimlarning turli turlari, jumladan, absolyut, semantik, kontekstual va stilistik sinonimlar keltirilgan bo'lib, har bir turkumning o'ziga xos xususiyatlari va foydalanish imkoniyatlari ta'kidlangan. Bundan tashqari, sinonimlarning tilshunoslikdagi ilmiy tadqiqotlar va ularning badiiy adabiyotdagi roli o'rganilgan. She'riyatda sinonimlarning emotsional-ekspressiv ahamiyati va poetik so'zlarning nutqdagi tasviriy, badiiy va ta'sirchanlik funksiyalari alohida ko'rib chiqiladi. Maqola, shuningdek, o'zbek tilshunosligida sinonimlar va ularning lug'atlarda berilishi haqida ham so'z yuritib, XX asr va XXI asr boshlaridagi ilmiy izlanishlarga doir yangiliklarni o'z ichiga ola, Maqola tilshunoslikda sinonimiyaning murakkab strukturasi, uning semantik va uslubiy jihatlarini chuqur tahlil qilishga harakat qilgan bo'lib, til va adabiyot o'rtasidagi bog'liqlikni yoritishda katta ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar. Ramz, Simvol, Mifologik qush obrazlari, Mumtoz adabiyot, Poetik leksemalar, Ramziy ma'no, Allegoriya.

Annotation:

This article provides a comprehensive analysis of the phenomenon of synonymy in linguistics, its historical development, and its role in literature and poetic speech. The article discusses the origin of synonymic words in Ancient Greek and their significance in linguistics. It outlines various types of synonyms, including absolute, semantic, contextual, and stylistic synonyms, highlighting the unique characteristics and usage possibilities of each category.

Additionally, the article explores scientific research on synonyms in linguistics and their role in literary works. It examines the emotional-expressive importance of

synonyms in poetry and the artistic, visual, and impactful functions of poetic words in speech. The article also delves into the treatment of synonyms in Uzbek linguistics and their representation in dictionaries, incorporating the latest scientific findings from the late 20th and early 21st centuries.

The article aims to provide an in-depth analysis of the complex structure of synonymy, focusing on its semantic and stylistic aspects, while also emphasizing the connection between language and literature. It is of significant importance in illuminating the interrelationship between language, meaning, and artistic expression.

Keywords. Symbol, Mythological bird imagery, Classical literature, Poetic lexemes, Symbolic meaning, Allegory

The role of symbolic lexicon in poetry

Diyora Begjigitova Abdimannob qizi

Master's student of Gulistan State University

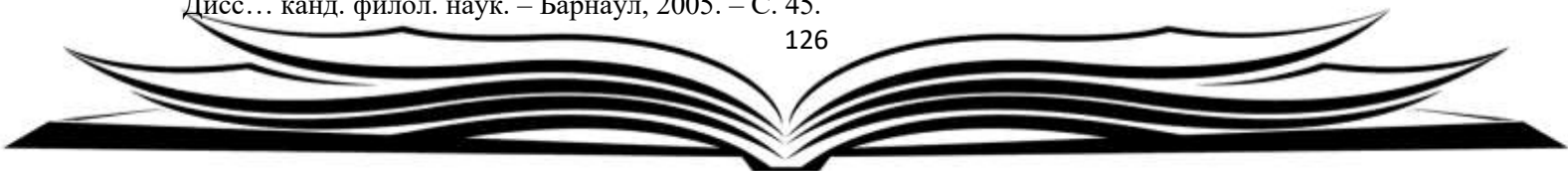
diyoraazizova311@gmail.com

Til taraqqiyoti insoniyat tamadduni va fikrlash darajasining shakllanishini o‘zida aks ettiradi¹. So‘zlararo leksik-semantik munosabatlar hamisha tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan hisoblangan. Jumladan, sinonimiya hodisasi o‘zining turli-tumanligi, tarkibiga boshqa hodisalarni qamrab olishi bilan ahamiyatli.

Sinonim so‘zi yunon tilidan olingan bo‘lib, [σύν](#) “birga” Q ὄνομα “nom” birga nomlash degan ma‘noni bildiradi. Bir turkumga tegishli, o‘zaro ma‘nolari bir-biriga yaqin bo‘lgan turli so‘zlar sinonimlar hisoblanadi. Sinonimiya hodisasi tilshunoslikning deyarli barcha sohalarida uchraydi va asosiy obyektlardan sanaladi, chunki til leksikasi katta qismining katta hajmini sinonimlar egallaydi.

Leksik sinonimlarning dunyo tilshunosligida o‘rganilishi qadimgi Yunoniston antik falsafasidan boshlanadi. Qadimda yunon fanlari ichida notiqlik eng muhim fanlardan hisoblangan va yunon faylasuflari har bir notiq stilistika va sinonimiyani chuqur o‘rganishi lozimligini qayd etishgan. Bu haqida Platon o‘zining “Kratil” asarida Suqrot bilan notiqlik xususidagi muammolarga javob izlaydi va stilistika, sinonimiya

¹ Брикотнина Л.В. Специфика семантики абстрактных имен качества и ее экспликация в синтаксисе: Дисс... канд. филол. наук. – Барнаул, 2005. – С. 45.

notiqlik uchun muhim sohalar ekanligini ta'kidlaydi. Sinonimiyaga oid ishlar mil. avv. VI-V asrlarda paydo bo'lgan. Xususan, miloddan avvalgi V asrda sinonimlar nazariyasini ishlab chiqqan Prodik omonim va sinonimlarni yaxshi bilish notiq va shoirlar uchun muhim ekanligini qayd etgan edi². Boshqa bir faylasuf Demokrit esa narsa va uning nomi o'rtasida bog'liqlik mavjud emas, degan fikrga keladi va buning isboti sifatida tildagi omonim va sinonim so'zlarni misol qiladi³.

Shaklan har xil, mazmunan bir xil so'zlar qatorining muayyan o'xshashlik asosida o'zaro bog'lanishi, bu birliklar orasidagi farqlar, ularning tabiati va yuzaga chiqish sabablari maxsus ilmiy ishlarda, o'nlab qo'llanma va darsliklarda o'z yechimini topgan⁴. Sinonim leksema semalaridagi atash va vazifa semasi aynan bir xil bo'lib, ifoda semasi farqlanadi. Ma'nodoshlik paradigmasi doimo ochiq. Jamiyat, davr talabi asosida keraksizi iste'moldan chiqib, qator yangilari bilan boyib boraveradi. Nutqda ma'nodoshlik qatorlari nutqning atash birliklari, ibora, mustaqil leksema sememalarining turi, yasama so'z, so'z birikmasi, nutqiy ko'chma so'z bilan to'lib, kengayib boradi. Bular kontekstual sinonim sifatida nutqning go'zalligi va boyligini ta'minlovchi vosita sanaladi⁵.

Adabiyotlarda sinonimlar, asosan, to'rt turga bo'linadi⁶:

1. Ma'no ottenkasiga putur yetkazmay, bir-birining o'rnida bimalol ishlatila oluvchi so'zlar absolyut sinonim deyiladi: tilshunoslik – lingvistika.
2. Ma'no jihatdan farqlanuvchi sinonimlar **semantik tipga** kiradi: botir, jasur, qo'rqmas, dadil.
3. Nutq situatsiyasi yoki kontekstda ma'nolari jihatdan bir-birining o'rnida ishlatila oluvchi sinonimlar kontekstual sinonim sanaladi: shoir, yozuvchi, adib.
4. Ma'no ottenkalarida emotsional-ekspressiv hissiyotni ifodalovchi sinonimlar – stilistik sinonim: yuz, bashara, aft, chehra, nusxa, turq.

Bularning barchasi tilshunoslikda alohida ahamiyat kasb etgan holda, poetiklim masalasida ham muqim o'rin egallaydi. Zero, sinonimlarning asosiy qismi poetiklikni ifodalash uchun xizmat qiladi. Ulardagi uslubiy baho bilan birgalikda buyoqdorlik –

² Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972. – Б. 22.

³ Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972. – Б. 18.

⁴ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 105.

⁵ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 113.

⁶ Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – 226 б. – Б. 104

kitobiylik namoyon bo'ladiki, ularning poetikligini ta'minlaydi. Yuqoridagi sinonimik qatorda ham chehra so'zida kitobiylik yuqori. Shuning uchun ham sinonimik qatordagi poetik leksikani tashkil qilgan.

Sinonimlar, yuqorida ta'kidlanganidek, turli jihatdan tahlilga tortilgan. Xususan, sinonimiya hodisasi yuzasidan amalga oshirilayotgan tadqiqotlar xususida yangi avlod sinonimshunoslaridan G'.Rahmonov ma'nodosh birliklarning ilk an'anaviy talqinlarida ularga yaxlit, bo'linmas birlik sifatida qaralgan⁷ligini ta'kidlaydi. Keyingi amalga oshirilgan sinonimiyaga doir tadqiqotlarda leksik ma'no qirralariga bo'linishi va semantik tarkibiy qismlarga ajralishi⁸ga tayanildi. Demak, sinonimiya hodisasining milliy talqinidagi ilk ta'riflarga nutq birligi bo'lgan so'z, keyingi ta'riflarga esa lisoniy birlik hisoblangan leksema orqali yondashilgan. Hozir sinonimiya sememalar munosabatiga asoslangan semantik hodisa ekanligi aksiomaga aylanib ulgurdi. "Semasiologik asosda belgilanuvchi bu hodisa, ko'pincha, stilistik – nutqiy maqsadlarga, qisman semantik – ideografik maqsadga xizmat qiladi. Zero, sinonimlar orasidagi farqlar uslubiy, shuningdek, ma'no qirrasida, xususan, ma'noni gavalantiradigan obrazlarda mavjud bo'ladi"⁹.

XX asrning 90-yillaridan keyin sinonimiya hodisasi B.Yo'ldoshev, H.Shamsitdinov tadqiqotlarida semantik-funksional, O.Bazarov¹⁰, Sh.Orifjonovalar tomonidan graduonimik aspektda o'rganildi. XXI asr boshlarida amalga oshirilgan tadqiqotlarda ham sinonimiya hodisasi mohiyatiga chuqurlashuv, talqinlar qamrovining birmuncha kengayganligini ko'rish mumkin. Xususan, tilshunoslar M.Mirtojiyev, S.Karimov, B.Mengliyev¹¹, Z.Yunusova¹² va ular izdoshlarining sinonimiya hodisasi yuzasidan bayon etgan fikrlari o'zbek tilshunosligida bajarilayotgan tadqiqotlarning hozirgi holatini ifodalaydi.

O'zbek tilshunosligida sinonimlarning lug'atlarda aks etishi masalalariga doir dastlabki tadqiqotlar XI asrda Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida

⁷ Раҳмонов Ғ.Р. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филол.фан.б. фал.док. ...дисс. – Фарғона, 2019. – 156 б.

⁸ Раҳматуллаев Ш. Семик таҳлил ва лексик синонимияни таърифлаш масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 1979, № 5. 55 б.

⁹ Раҳмонов Ғ.Р. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филол.фан.б. фал.док. ...дисс. – Фарғона, 2019. – Б. 16.

¹⁰ Базаров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол.фан. д-ри...дисс. – Тошкент, 1997. – 270 б.

¹¹ Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек тили (кириш, фонетик сатх, лексик-семантик сатх). – Тошкент: Тафаккур бўстони. – 2018. – 157 б.

¹² Юнусова З. Қ. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол.фан. номз...дисс. – Тошкент, 2004. – 131 б.

ko'zga tashlanadi. Masalan, o'lo'k so'ziga berilgan izohda hissa; qismat; nasiba kabi kontekstda teng qo'llanuvchi sinonimlar; o'pum so'ziga berilgan izohda yutum, qultum kabi teng qo'llanuvchi sinonimlar aniq ko'rsatib berilgan¹³.

Leksik sinonimlar va unga yondosh hodisalarning lug'atlarda berilishi tilshunos A.Hojiyevning amaliy tadqiqotlaridan boshlanadi. Uning 1974-yilda nashr etilgan "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" bu boradagi katta qadam, o'zbek tili sinonimlarining chinakam tahlili bo'ldi. Lug'atda sinonimlarga yondosh hodisa variantdosh so'zlar ham e'tibordan chetda qolmagan. Bundan tashqari, lug'at o'zbek tilidagi leksik sinonimlarni qamrab olishiga qaramasdan, lug'at tarkibida grammatik omillar asosida yuzaga kelgan sinonim leksemalar ham sinonimik qatorida beriladi. Lug'atda leksik sinonimlar qo'llanish davri, doirasi va darajasi, ma'noviy gradatsiyasi, emotsional bo'yoqdorligi, uslubiy xoslanishiga ko'ra izohlangan. Lug'atda leksik sinonimlar quyidagi tartib asosida tuzilgan:

- 1) sinonimik qator;
- 2) qatordagi so'zlar uchun umumiy ma'no izohi;
- 3) sinonimik qatordagi so'zga xos xususiyat tavsifi;
- 4) sinonimga berilgan izohni dalillovchi illyustrativ misollar¹⁴.

XX asr 90-yillari va undan keyingi davrda leksik sinonimlarning leksikografik talqini yuzasidan o'zbek tilshunosligida ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar olib borildi. Tilshunos olimlar O.Bazarov, Sh.Orifjonova, Sh.Bobojonov, G'.Rahmonov, A.Eshmuminov, B.Daniyorov leksik sinonimlarning lug'atlarda berilishi bilan bog'liq izlanishlari ham leksikologiya, ham leksikografiya sohasida sezilarli yangiliklarni olib kirdi. XX asrning 90-yillaridan keyin so'zlardagi ierarxik munosabat tufayli yuzaga kelgan giponimiya, partonimiya va graduonimiya kabi hodisalar fanda yangi burilishni hosil qildi. Leksik sinonimlarning ma'noviy tarkibida yaqqol sezilib turuvchi darajalanish (graduonimiya) hodisasini alohida sinonimlar bilan bog'liq holda o'rganish tilshunoslikda ko'plab tadqiqotlarning yaratilishiga asos bo'ldi¹⁵.

Badiiy asar tilining badiiylik, obrazlilik va ta'sirchanlik ko'lami janrining xususiyatlariga ko'ra bir xil emas. Bu vositalar nisbatan poeziya tilida bo'rtiribrog tasvirlanadi. Shu jihatdan poeziya tili o'ziga xos til hisoblanib, uning xususiyatlarini

¹³ Махмуд Қошғарий. Девони луғати-т-турк. I жилд. Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси, 1965. – Б. 498.

¹⁴ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б. 308.

¹⁵ Саидова Ф. Луғатларда синоним лексемалар талқини. Ф.ф.ф.д. ...дисс. Автореферати. – Гулистон, 2023. – Б. 29

o'rganish masalasiga tobora qiziqish bildirishi to'g'risida B.Umurqulov o'zining "Poetik nutq leksikasi" asarida shunday fikr bildirib o'tadi¹⁶. Darhaqiqat, she'riyat, ya'ni she'riy nutq til imkoniyatining yuksak namunasini ko'rsatuvchi vositalardan biri hisoblanadi. Chunki undagi ta'sirchanlik (emotsional-ekspressivlik) shunday shakllantirilganki, kishini jumbushga keltiradi.

She'riyatdagi takrorlar, ohangdoshlik, inversiyadan mohirona foydalanish uning ta'sirchanligini shakllantiruvchi vositalar sirasiga kiradi. Shu bilan birga, bunday nutqni shakllanishida leksik birliklarning, so'zni o'rinli qo'llashning ahamiyati ham kattadir. Negaki, bunday nutqning shakllanishida leksik birliklarning alohida turi sifatida qarash mumkin bo'lgan, o'zida poetiklikni ifodalagan so'zlarning o'rni alohida ahamiyatga ega. Bunday leksemalar nutqning obrazlilikini, badiiyligini, shu bilan birga, emotsional-ekspressivligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shunday ekan, she'riyatda ta'sirchanlik jozibadorlikni uyushtirishda, ifoda usulining o'ziga xosligini ta'minlashda, badiiy tashbihlar bilan bir qatorda so'zni, ayniqsa, poetik so'zning muhim o'rni mavjud. Poetik leksika, avvalambor, o'z-o'zidan vujudga kelmaydi. Uni poetik nutq uchun tabaqalanishiga tilning o'zi imkoniyat yaratib beradi. Nutq vaziyatida o'rni bilan qo'llanilgan, nutqdan tashqarida majoziy ma'noga ega ekanligi ko'rinib turuvchi, ko'tarinkilikka ega bo'lgan so'zlarda shunday xususiyat mavjud. Shu ma'noda sinonimlar ham o'rni bilan poetik so'z hosil qiluvchi manbadir. Masalan: shamol, yel, sabo, shabboda sinonimlaridan sabo va shabboda so'zlari emotsional bo'yoqdorligi bilan ajraladi. Poetik leksika sifatida bu so'zlardan shoir ijodida ko'p uchratishimiz mumkin.

– Yo'q, fikrim band etgan oqqushlar emas,
Sabo yo parivash boqishlar emas.
Na suv ko'zgusida ko'ringan hilol,
Na chehrasi ol!

(Erkin Vohidov "Majnunol")

Poetik so'zlarga xos xususiyatlardan biri, asosan, poetik sinonimlikdir. Berilgan parchada qo'llanilgan chehra so'zi ham yuz so'zi tashkil qilgan sinonimik qatordagi poetiklikni ifodalovchi so'z hisoblanadi. Xususan, parivash va boqmoq leksemalari

¹⁶ Умурқулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 11.

ham xuddi shunday sinonimik qatorni tashkil qiladi. Bunday soʻzlar sheʼriy asar jozibasini taʼminlaydi.

Shoir Erkin Vohidov vatan, oʻlka, el, mamlakat, diyor, yurt sinonimik qatoridan aynan yurt soʻzini tanlab oladi:

Bukun olis yoʻldan qaytganim chogʻda,
Ilk satrida sizni qildim muqarrar.
Ey siz, jondoshlarim, yurtdan yiroqda,
Yurtning xizmatiga bogʻlagan kamar.

(E. Vohidov, “Vatan sogʻinchi”)

Bu esa lirik satrdagi boʻyoqdorlikning oshishiga xizmat qiladi. Oʻlka, el, mamlakat soʻzlari esa umumnutqiy sinonimiyadir¹⁷. “Sinonimlarning katta izohli lugʻati”da sinonimik qatordagi diyor, el leksemalarini poetik uslubga xos, deya keltiradi¹⁸. Ammo ular poetik nutqda matnning talabiga koʻra qoʻllanadi. B.Umurqulov ham poetik leksika masalasiga toʻxtalib shunday fikr keltiradi: “diyor soʻzi shaklan ham mazmunan ham kitobiy vatan, folklor asarlariga xos oʻlka variantlaridan farqlanadi. Bu soʻzlarning qaysi birini qoʻllashga nutq yoʻnalishi, kontekst asosiy rol oʻynaydi. Erkin Vohidovdan farqli oʻlaroq H.Olimjonning “Oʻzbekiston” sheʼrida “Vatan” maʼnosida vatan, oʻlka, diyor soʻzlarini qoʻllagan.

Chappar urib gullagan boʻgʻin,
Oʻpar edim vatan tuprogʻin.
Bu shundayin ajib diyordir,
Buning qiziq hikmati bordir.
Shunday oʻlka doim bor boʻlsin,
Shunday oʻlka elga yor boʻlsin.

(H.Olimjon, “Oʻzbekiston”)

Oxirgi baytdagi oʻlka soʻzini vatan yoki diyor sinonimlari bilan almashtirib boʻlmaydi, chunki misralardagi boshqa soʻzlar ham oʻlka soʻziga shu darajada mos

¹⁷ Хожиев А. Ўзбек тилининг синонимлар луғати. – Тошкент, 1974. – Б. 91

¹⁸ Mahmudov N. O'zbek tili sinonimlarining kata izohli lug'ati. II jild. – Toshkent, G'afur G'ulom, 2022. – B. 332 (489)

tushgani sababli, almashtirish natijasida fikr ravonligi buziladi”¹⁹. She’riy nutqda shuning uchun ham poetiklik masalasi juda nozik. Negaki, sinonimik qatordagi har bir so‘zning o‘rni almashtirilishi kutilgan emotsionallikni – natijani bermasligi mumkin. Bunday so‘zlar shu nutqning asosi hisoblanadi:

Ular shu bog‘larda o‘ynab-kulardi,
Og‘ushim ularga maskan bo‘larda.
Bunda o‘tkazardi oshiqlar visol –
Damlarim xushxol.

(E. Vohidov “Majmuntol”)

Bu she’riy parchada keltirilgan og‘ush, maskan, visol, xushxol kabi poetik leksemalar qo‘llanilgan. Ulardan og‘ush, maskan leksemalari ham sinonimik qatorni hosil qila oladi, lekin ulardan birortasini parchadan chiqarilsa, biz kutgan poetiklik yo‘qoladi yoki kutilgan natijani bermaydi. Shuning uchun ham ularni sinonimik qatoridagi so‘zlar bilan almashtirib bo‘lmaydi.

She’riy nutqda, ko‘pincha, badiiy til vositalaridan foydalaniladi, chunki ulardagi obrazlilik, emotsionallik yaqqol namoyon bo‘lib turadi. Masalan,

Intizor har uy dilovar,
Dilkusholar bazmiga.
Gar oyoq qo‘ysa qabohat,
Yig‘lagay ostona ham.

(E. Vohidov “Do‘st bilan obod uying”)

Parchada keltirilgan dilovar, dilkusho, qabohat so‘zlari badiiy nutqqa xoslanganligi uchun ulardagi poetiklik yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bunday birliklar poetik leksikani tashkil qiladi. Bunda qo‘llanilgan dilobar va dilkusho leksemlari sinonimik qator hosil qila oladi.

Poetik sinonimiya – bunda so‘zlar hammasi she’riyatda qo‘llanadi va o‘ziga xos emotsional-ekspressivlikka ega bo‘lib boshqa sinonimlardan farq qiladi. Masalan: siyna, bag‘ir, qalb singari.

Qalb – bu so‘z yurak, dil, ko‘ngil so‘zlari bilan sinonim sof poetik so‘z bo‘lib, etimologiyasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, arabchadan o‘zlashgan va boshqa sinonimlariga

¹⁹ Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси Б.. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 31-32

nisbatan she'riyat gulshanida ko'p uchramiz, chunki boshqa sinonimik qatordagi so'zlarga nisbatan emotsional-ekspressivligi kuchli. Uning asl ma'nosi aylanish, burilish, o'zgarish, o'zgartirish²⁰.

Ma'naviy xususiyatlari:

1. Ko'chma ma'noda – kishilarning ruhiy va ma'naviy dunyosi, ichki his-tuyg'ulari markazi ramzi

2. Aldam – qaldam, qing'ir qiyshiq ishlar qiladigan, nopok, qallob

Qalb qozoni qaynamas, qaynasa ham quyulmas (Maqol)

Qaro qoshing,

Qalam qoshing,

Qiyiq qayrilma qoshing, qiz.

Qilur qatlimga qasd kayrab — qilich qotil qaroshing, qiz.

Qafasda **qalb qushin** qiynab,

qanot qoqmoqqa qo'ymaysan.

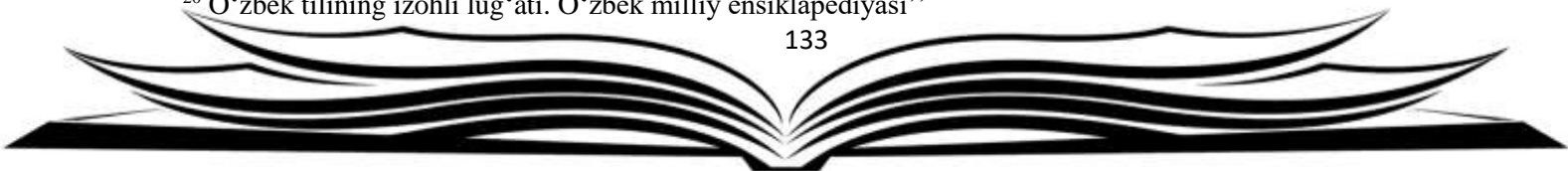
qarab qo'ygil qiyo,

qalbimni qizdysin quyoshing, qiz.

(Erkin Vohidov, "Ishq savdosi")

Keltirilgan misralarda shoir qalb so'zini ikki xil ma'noda qo'llagan, ya'ni birinchi misrada qalb qushi birikma shaklida va qalb poetik so'z sifatida. Qalb qushi ko'chma ma'noda – jon, ruh ma'nosida ifodalanmoqda, chunki inson ruhi yurakda joylashadi deyiladi, shuning uchun ham qalb qushini qiynab degan misra keltirilmoqda, so'ngi qatorda esa bu so'z ko'ngil, yurak, dil ma'nosida ishlatilgan. Qalb so'zining **siyna** so'zi bilan sinonimiyasi mavjud, u ham sof poetik leksika qatorida turadi. Bu yerda keltirilgan so'zlardan dil, ko'ngil, siyna qalb kabi leksikalar yurak so'zidan o'zining bo'yoqdorligi bilan ajralib turadi. Yurak so'zi esa dominat so'zdir, chunki u umumnutqiy so'z hisoblanadi, ya'ni biz bu sinonimik qatorni yodga olganimizda birinchi bo'lib nutqimizda yurak so'zidan foydalanamiz va bu so'z uslub tanlamaydi, ammo keyingi keltirilgan sinonimlar esa badiiy uslubga xoslangan. Siyna so'zi yurak, dil, ko'ngil, qalb so'zlari qatori sinonimiyani tashkil etsa-da, uning ma'nosi sinonimik qatordan uzoqroqdir. Aslida bu so'z ko'krak, insonning ko'ksiga sinonim bo'la oladi. Qalb ham joylashish o'rni bilan va ijodkor tanlovi asosida qalb so'zini ham yoki siyna so'zini

²⁰ O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbek milliy ensiklopediyasi"

ham bir-biriga sinonim sifatida bir ma'noda qo'llagan bo'lishi mumkin. Lekin bu so'zlar misra yoki nutqdan tashqarida sinonimik qator hosil qila olmaydi. Ko'p hollarda insonning ko'ksiga ishora qiladi va shu so'z hosil qilgan sinonimik qatorda turadi.

Siyna - [sine] shaklida bo'lgan, bu so'z tojikchadan u harfini I ga o'zgartirish orqali o'zlashib qolgan²¹. Ko'krak, ko'ks, ko'krak qafasi, degan ma'nolari mavjud. Ko'chma ma'noda esa dil, qalb yurak, ma'nosida poeziyada ishlatiladi

Shuncha yuk mushkul emas, lekin ezar yer **siynasin** begunoh
Ko'ksiga tomgan qatra-qatra qon yuki
(Erkin Vohidov, "Davron yuki")

Shoir Erkin Vohidov o'z she'rida bu so'zni ko'chma ma'noda qo'llagan va poetiklikni hosil qilgan. Aslida insonda siyna bo'lishi mumkin. Lekin ijodkor bu leksemani yer leksemasi bilan yonma-yon qo'llab **metafora** ko'chimini yaratgan. Siyna so'zi qalb ma'nosida foydalanilgan, ammo shoirning "Quyosh Maskani" she'rida u ko'krak ma'nosida qo'llangan.

Diyorim timsoli kekxa Tiyanshan,
Cho'zib ikki daryo – ikki qo'lini.
Uzatib turibdi Sharq-u G'arb tomon,
Do'stlik kosasini – Orol ko'lini.
O'lkamning tasviri o'xshaydi kuzga,
Ne tong, keng olamga boqqan ko'zim ul.
Yana yurtim uchun ne deyman o'zga,
Mening hayotim ul, rizq-u ro'zim ul.
Axir onaga ham sidq aylab,
Bajo uni atamaslar oy yoki quyosh.
Qoshida tiz chukib, ona, deb tanho,
Indamay qo'yurlar **siynasiga** bosh.

(Erkin Vohidov, "Quyosh Maskani")

Ba'zan ijodkor individual mahorati bilan ko'plik va birlikdagi so'z ma'no

²¹ Ozbek tilining etimologik lug'ati III- Jild

torayishi evaziga o‘zaro sinonimlik hosil qilganligini ham kuzatish mumkin:

Sevgi **asrorini** izlamay qo‘ying,
Topilmas narsani qidirmoq nechun?
Muhabbat **sirini** bilolmay o‘tgan
Karbalo dashtida ovora Majnun.

(Erkin Vohidov, “Sakkizinchi mart”)

Qo‘llanilgan asror so‘zi sir leksemasining ko‘pligi hisoblanadi. Lekin misra tarkibida qo‘llanilganda sinonimlik hosil qilgan. Ularda asror leksemasida emotsional-ekspressivlik ancha yuqori. Shuning uchun ham bu so‘zga poetik leksika sifatida qaraladi.

3.2. Sinonimik qatorda poetik leksika masalasi

Sinonimlar masalasi o‘rganilganda sinonimik qator masalasiga tilga olinadi. Sinonimik qator o‘rganilar ekan unga turfa yondashuvlar asosida qarash mumkin. Negaki, sinonimik qator uslub jihatdan, salbiylik va ijobiylik jihatdan o‘rganilishi bilan birga poetiklik jihatdan ham tahlilga tortiladi. Chunki sinonimik qatorda sinonim sifatida kelayotgan har bir leksemaning o‘rganishi nuqtai nazaridan turli obyekt bo‘lishi mumkinligini nazarda tutmoq lozim bo‘ladi. Sinonimik qatorning o‘rganilishi bo‘yicha Alisher Navoiyning “Muhokamat-ul lug‘atayn” asarida berilgan izohni keltirish mumkin. Tilshunos olim F.Saidova bunga quyidagicha to‘xtalib o‘tadi:

1. Inchkirmak eng past yig‘i holatini quyidagi misralardan izlash mumkin:

Charx zulmidaki, bo‘g‘zumni qirib yig‘larmen,
Igirur charx kibi inchkirib yig‘larmen.

Ma’nosi:

Charx zulmidan bo‘g‘zimni qirib yig‘larman,
Yigiruv charx kabi g‘ing‘illab yig‘larman.

2. Istasam davr ahlidin ishqingni pinhon aylamak,
Kechalar gah ingramakdur odatim, gah singramak.

Ma’nosi:

Insonlardan senga bo‘lgan ishqimni saqlashni istayman.

Shu sababdan kechalari ingramoq goh singramoq odatga aylandi.

3. Zohid ishqin desaki, qilg'ay fosh,
Yig'lamsiniru ko'ziga kelmas yosh.
Ma'nosi: Zohid odam ishqini hammaga ko'rsatishni xohlab yig'lamsirasa-da,
ko'ziga yosh kelmaydi.

4. Ul oyki kula-kula qirog'latti meni,
Yig'latti meni demayki, siqtatti meni.
Ma'nosi:
U oy yuzli kula-kula o'ziga rom etdi,
Yig'atdi demangki, balki undan ham zo'ri siqtatdi.

5. Ishim tog' uzra har yon ashk serobin surmakdur,
Firoq oshubidin har dam bulut yang'lig' o'kurmakdur.
Ma'nosi:
Uning ishqida mening ishim qon yig'lamoq,
ayriliq azobida har dam bulut kabi o'kirib yig'lamoqdir.

6. Navoiy, ul gul uchun hoy-hoy yig'lama ko'p,
Ki ha deguncha ne gulbun, ne g'uncha, ne gul bor.
Ma'nosi: Ey, Navoiy, bu gul uchun ko'p hoy-hoy yig'lama, chunki bir zumdan
keyin na buta, na g'uncha, na gul qoladi.

Navoiy faqat "yig'i" so'zi va unga berilgan misollar bilan cheklanmaydi. Bundan tashqari asarda "ichish" so'zining turli darajalinishlarini ko'rsatib beradi²². Alisher navoiy sinonimik qatorning har ma'no nozikliklariga alohida to'xtaladi.

Sinonimik qatordan mohirona foydalanishni Erkin Vohidov ijodida ham ko'plab uchratishimiz mumkin. Ishq, muhabbat, sevgi bu sinonim qatorda ishq so'zi sof poetik so'z, ammo muhabbat so'zida ham poetiklik sezilib turadi, sevgi so'zlari esa umumnutqiy sinonimiyadir. "O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati"da ham muhabbat va ishq so'zlarida kitobiylik ta'kidi mavjudligi aytib o'tilgan²³. Ammo ularni ham ma'noviy xususiyatiga ko'ra darajalash mumkin. Bu yerda sevgi – dominant –

²² Саидова Ф. Луғатларда синоним лексемалар талқини. Ф.ф.ф.д. ...дисс. Автореферати. – Гулистон, 2023. – Б. 59-60

²³ Mahmudov N. O'zbek tili sinonimlarining kata izohli lug'ati. II jild. – Toshkent, G'afur G'ulom, 2022. – B. 116

bosh soʻz boʻlsa, muhabbat va ishq soʻzi boʻyoqdor, kitobiy leksemdir, shunga qaramay ishq soʻzi bu leksemalar ichida eng yuqori boʻyoqdorlikka va taʻsirchanlikka ega leksema hisoblanadi.

Sevgi kelsa qaddi yo ham yosh boʻlur,
Sevgisiz jonona haykaltosh boʻlur.

(Erkin Vohidov, “Sevgi kelsa”)

Chin muhabbat ming jafoga dosh berar,
Lek xiyonatga u bebardosh boʻlur.

(Erkin Vohidov, “Sevgi kelsa”)

Ishq yoʻlin firdavs yoʻli deb anglagil,
Pok diling, Erkin, bu yoʻlda bosh boʻlur.

(Erkin Vohidov, “Sevgi kelsa”)

Ishq-u hajr olamga meros, boʻyla merosdur azal,
Bizga Farhodan fidolik, bizga Majnundan junun.

(Erkin Vohidov, “Sevgi otashi”)

Sheʼriyat olamida koʻplab soʻzlar qoʻllanadi ularning hammasi ham poetik leksema sanalmaydi, ammo qachonki, shoir tomonidan boʻyoqdorligi, taʻsirchanligi oshirilsagina poetik leksema sifatida ishlatilgan deya olamiz. Masalan: **kabutar** soʻzini olaylik qushning nomi, lekin bu soʻz. Erkin Vohidov ijodida poetik leksema boʻlib kegan.

Anov chamanlarda gul terardilar,

Anov tosh ustida oʻtirardilar

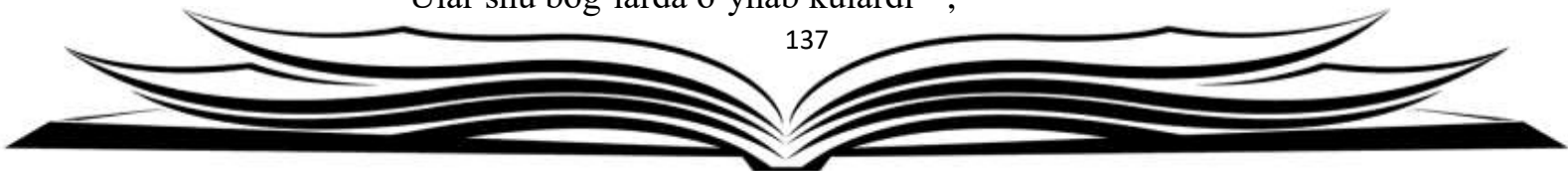
Ikki qalb goʻyo qoʻsh **kabutar** misol

Tillarida bol...

(Erkin Vohidov, “Majnuntol”)

Bu yerda ijodkor umumnutqiy soʻzni poetik leksemaga aylantirgan boʻlsa, yana oʻsha sheʼrning ozida visol, oshiq, ogʻush kabi sof poetik leksemalardan foydalangan.

Ular shu bogʻlarda oʻynab kulardi ,

Og‘ushim ularga maskan bo‘lardi .

Bunda o‘tkazardi oshiqqlar visol –

damlarin xushhol

(Erkin Vohidov, “Majnuntol”)

O‘zbek tilida gul, sunbul, nargiz, sarv, oy, suyosh, guncha nihol so‘zlari o‘simlik, daraxt va osmon jismlari atamasi bo‘lganligi uchun predmetlik ma’no ifodalaydi. Predmetlik ma’nosiga ko‘ra poetik nutq uchun neytral, stilistik xususiyatga ega emas. Bu so‘zlardagi ma’lum an’anaviy poetik ma’noning mavjudligi, ularni stilistik jihatdan poetik nutq jarayonida alohida ajralishini ta’minlagan. Yorning qomatini sarvga (sarvdad), sochini sunbulga (sunbulsoch), qoshini qalamga (qalamtosh) qiyoslanishi natijasida, sarv (daraxtning nomi), sunbul (o‘simlik nomi) obrazli fikr ifodalagan, poetik obraz yaratgan. Shuningdek, ko‘zni narkaz (nargiz)ga, labni g‘unchaga, yuzning gulga o‘xshatilishi natijasida nargiz (o‘simlikning bir turi), g‘uncha, gul so‘zlari poetik ma’no kasb etadi. Erkin Vohidov “Buloq” nomli she’rida gul so‘zini ikki xil ma’noda qo‘llaydi, birida o‘simlik nomi bo‘lsa, boshqa misrada esa mashuqa manosida qo‘llaydi.

Allakimning kutishini bilmaysan.

Derazangni chertib senga ilk bahor,

Bir dasta **gul** tutishini bilmaysan.

Sen ham uni, u ham seni ko‘rmagan,

qayerdadir yashar lekin dunyoda.

Bog‘lar kezib hech **gulga** yuz burmagan,

U sen uchun har kimdan ham ziyoda...

Uchrashuvga oshiqadi dugonang,

qalb orzikib, yor oldiga chopadi...

Qayerdadir seni izlar parvonang,

U albatta seni izlab topadi.

(Erkin Vohidov, “Buloq”)

Demak, Gul leksemasi o‘zbek adabiyotida asosan uch xil ma’noda qo‘llanadi. Jumladan: gul – o‘simlik, gul – yuz, gul – mashuqa, lekin Alisher Navoiy asarlari lug‘atida gul so‘zini ko‘plab ma’nolarda qo‘llanganligi aytib o‘tilgan. A.Nurmonov o‘zining “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobida shunday keltiradi: “Shuningdek,

yuqorida aytib o'tilgan iboralarning aksariyatini ulug' Navoiy sinonimiya vositasida turli variantlarda ishlatgan: gul, chechak, vard, shugufa kabi. Shu bilan birga, gulga oid ko'pchilik iboralardan omonimiya yordamida turli ma'nolar hosil qilgan: gul (chechak), gul (bezak), gul (yashnamoq), gul (mahbuba), gul (go'dak), gul (umuman inson), gul (qizamiq) singari. Buyuk shoirning asarlarida gul tushunchasidan foydalanish ko'lami katta va keng...²⁴. Lug'atlarda gul so'ziga quidagicha ta'rif beriladi: **Gul** I 1 O'simliklaming gulbarg, changdon va gulkosadan iborat bo'lgan urug'lanishga xizmat qiluvchi qismi. Jiyda guli. Paxta guli. **gul** II 1 Qizamiq, qizilcha va sh. k. kasalliklar bilan og'riganda badanga toshadigan mayda qizil toshma. Chaqaloqqa gul toshibdi, aylanay²⁵. Gul leksemasining omonimi bo'lgani kabi obrazlilik, poetiklikni ifoda qilganligi sababli poetik leksika deya qarash mumkin. Negaki, mumtoz adabiyotda gul, mashuqa, yor leksemalari o'zaro sinonimik qator hosil qiladi. Sinonimik qatorda qo'llanilgan bu so'zlarning barchasi poetik leksema hisoblanadi. Faqatgina gul leksemasi kontekstda qo'llanganda poetiklikni yaqqolnamoyon qiladi, shuningdek, bu leksemadagi obrazlilik va ramziylik uni poetik leksika qatoridan o'rin olishini ta'minlagan.

Ko'pgina poetik so'zlarning ma'lum poetik talablar natijasida poetiklashgan varianti vujudga kelgan. Masalan: vasl – visol, shabboda – shabada, so'zla – so'yla, oshyon – oshiyon kabi. Bu xildagi so'zlar ham asosan fonetik jihatdangina farqlanadi va poetik nutq jarayonida o'ziga xos vazifa bajaradi.

Sen yiroqda,
Yoring yiroqda,
O'rtanadi joning firoqda.
Tugab borar bardosh – saboting,
Uchay desang yo'qdir qanoting.
Sevar yoring **vasliga** mushtoq
Kechalaring o'tadi uyg'oq...
Ammo g'amdan boshingni bukma,
Shaxlo ko'zdan yoshingni to'kma.
Dilbar, buni firoq dema hech,
Yorim mendan yiroq dema hech.

²⁴ Нурмонов А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент : «ИЛМ ЗИЙО» – 2013. –Б. 182

²⁵ Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати. –Тошкент : Шарк, – 2001. –Б. 71

Chunki oro kirib joningga,

Bag‘ring bir kun kelar yoningga.

(Erkin Vohidov, “Firoq haqida”)

Siz **mohitobonsiz, malaksiz, pari**

Eng ulkan daxriylar topgan **sanam.**

Siz buyuk davrimning fidoyilari

Ahli donishlargaeng munis hamdam

(Erkin Vohidov, “Olimlarning rafiqalariga”)

Yuqorida keltirilgan misralarda **sanam, mohitobon, pari, malak** kabi leksemalar sinonimik qatorni hosil qilgan. Bu she‘rda shoir poetik leksikadan unumli foydalangan va emotsional-ekspressivlikni vujudga keltirgan. Tog‘ri, **sanam, mohitobon, pari, malak** kabi so‘zlar turli narsalarning talqini bo‘lsa-da, bu so‘zlar badiiy adabiyot olamida insonlarga nisbatan, aniqrog‘i, yorga nisbatan ishlatiladi. Jumladan, sanam so‘zi tarixda asosan sig‘iniladigaan bud bo‘lgan, ammo yillar o‘tib she‘riyatda bu leksema qizlarni tariflash uchun ishlatila boshlandi. Aslida zardushtiyalar dinida sig‘iniladiga kichik haykalchalar nomini bildirgan. Shu kabi pari ham faqat afsonalarda uchraydigan, insonlar ongidagina mavjud behad chiroyli obrazlar adabiyotda poetik leksemaga aylanib ketdi. Til taraqqiyoti natijasida e‘zozlash, farishta, chiroy semalari sanam leksemasining tarkibiga singishib ketdi. Shuning uchun ham g‘oyat chiroyli, guzal ma‘nolarida sanam leksemasini qo‘llash mumkin. Mohitobon ya‘ni moh oy degan ma‘noni anglatadi. Tilimizda chiroyli kishilarga qizlarga nisbatan oydek o‘xshatishi ishlatiladi. Xalqimizda oy go‘zallik ramzi sifatida talqin qilinadi. Oy umumnutqiy leksema bo‘lsa, moh kitobiy bo‘yoqqa ega. Shuning uchun ham mohitobon poetik leksika hisoblanadi. Bu ikki leksema pari, malak leksemalari bilan sinonimlik hosil qilganligi sababli bir sinonimik qator hisoblanadi. Keltirilgan barcha leksemalar poetik leksemalar hisoblanadi.

Hozirgi she‘riyatda faol uchraydigan bir qator fonetik so‘z variantlari poetik nutq jarangdorligini kuchaytirishga xizmat qilgan. Keyingi yillar she‘riyatda bunday so‘zining bundoq variantining qo‘lanilishi ancha faollashib bormoqda. Bu xususiyatlar shundoq, shunaqa, bunaqa, bundoq so‘z variantlarida ham mavjudligi seziladi. Keyingi yillarda bunday shakllarning qo‘llanilish darajasi tobora kengayib bormoqda. Bu shaklning poeziya tilida faollashishi, asosan, E.Vohidov ijodida keng uchraydi.

Ikki kuch bor – Yurak va asl,
Ikki yonga tortuvchi meni,
Ular **bundoq** bo‘lsa noahil,
qay birini tutay izmini?

(Erkin Vohidov, “Yurak va aql”).

Yurak, ko‘ngil, dil, qalb sinonimik qatordada ham yurak leksimasi umumnutqiy leksema sifatida bosh so‘zni ifodalab keladi.

Jahonda toki bunyodsən
Ki, nomi odamizodsən,
Yurakdek tinmagan aslo
Bu qo‘llardir, bu qo‘llardir.

(Erkin Vohidov, “Qo‘llar” qasida)

Yurak leksemasi poetik leksema bo‘lmasligi mumkin, ammo she‘riy parchada petiklikni ifodalaydi. Poetilik va poetik leksema ikki narsa deya yuqorida ta’kidlab o‘tildi. Yurak leksemasiga nisbatan ko‘ngil leksemasida kitobiylik, bo‘yoqdorlik yuqori ekanligi ko‘rinadi. Shuning uchun ham ko‘ngil leksemasini poetik leksema sifatida keltirish mumkin:

Neki maqsud bor ko‘ngilda,
Pok ko‘ngil birlan etib,
Neki baxt topsam jahonda,
Bir o‘zing birlan topay:

(Erkin Vohidov, “Qo‘llar” qasida)

Yurak va ko‘ngil leksemalariga nisbatan dil leksemasida poetiklik yuqoriroq va bu yaqqol namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham sinonimik qatorda dil poetik leksema sifatida qaraladi:

Goh adolat bog‘ida,
Piri adovat gohida,
O‘z diling dargohida

Shayton o'zing, g'ilmon o'zing

(Erkin Vohidov, "Inson" qasida)

Bu sinonimik qatorda dil va qalb leksemalarida nisbatan bo'yoqdorlik yuqori. Mavjud o'rganishlarda sinonimik qatordagi bu ikki leksemada emotsionallik ancha yuqori. Shuning uchun ham bu ikki leksemaga poetik leksema sifatida qaraladi. Shoir bu sinonimik qatordan shoir unumli va mahorat bilan foydalanadi:

El aro topgaymi qadrin
So'z ko'ngil ummonida
Marvarid tutgan sadafdek
Oncha berkinmay turib?!

Bu zamon daryosi tezdin,
Ahli she'r istar zilol,
So'z netib ruhbaxsh bo'lur,
Dilkosada tinmay turib.

Qalb bu ohangar o'chog'i,
Unda so'z so'zonadir,
Qayda keskir bo'ldi shamshir,
O'tga solinmay turib.

(Erkin Vohidov, "Dur bo'lib tomgaymi so'z...")

Mumtoz adabiyot tilida bu sinonimik qatorga ramziy ma'noda ishq mayi to'ldiriladigan jom, kosa sifatida qaralishi yuqorida ta'kidlandi. Mazkur parchada ham bunga ishora qilgan holda dilkosa so'zi qo'llanilgan.

Umuman olganda Erkin Vohidov o'z ijodida tilning barcha imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanadi. So'zlarga ajib sinoat sifatida qaraydi va uning bor jilvasini ko'rishga, o'quvchiga ko'rsatishga harakat qiladi. Shuning uchun ham dunyoning eng ajib, eng sirli va sehirlil sayohatlardan biri so'z olamiga sayohatdir, deya to'g'ri ta'kidlaydi.²⁶

Shunday ekan, Erkin Vohidov ijodida poetik leksikaning turfa variantlari,

²⁶ Эркин Воҳидов. Сўз латофати. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – Б. 7 (216)

turlarini uchratish mumkin. Zero, g'azallar, muxammaslar yozishi asnosida poetik leksikaga juda ko'p va xo'p murojaat qiladi. Ulardagi tarixiylik va obrazlilikning o'ziga xos jihatlarini ko'rish, kuzatish mumkin. Shuning uchun ham ulardagi kontekstual sinonimik qatordagi poetik leksemlar ham uchrashi tabiiydi. Bunday vositalar shoir she'rlarning asosi bo'lib xizmat qilgan.

Research Science and Innovation House

